

Яцечко Тетяна

(м. Луцьк)

КРЕМЕНЕЦЬ В XIII СТ. ТА ЙОГО МІСЦЕ В ЗАВОЙОВНИЦЬКИХ ПОХОДАХ ТАТАРО-МОНГОЛЬСЬКИХ ОРД НА ВОЛИНІ

Сьогодні одним із важливих аспектів вивчення середньовічної історії України є дослідження замків, яких за підрахунками відомо більше сотні. Вони були як державними, тобто належали литовській, а згодом і польській адміністрації, так і приватними, тобто перебували у володінні великих феодалів. Замки-фортеці, до яких відноситься і Кременецький замок виконували важливі функції оборони навколишніх територій від ворогів, зокрема в XIII ст. він стояв на шляху золотоординців і був першою перепорою для ворогів в їх просуванні на західні території Волині.

Кременець – одне з найдавніших міст України. Його початки губляться у глибині віків, сягаючи часів Давньої Русі-України. Відомості руських літописів дають лише підстави гадати, що очевидно, місто виникло у XII столітті. Однак єдиною достовірною датою першої згадки про Кременець треба вважати 1227 рік, зафіксований у Галицько-Волинському літописі XIII ст. Хоч в різних джерелах можемо зустріти інші дати, згідно яких місто виникло в 1064, 1073 чи 1226/1227 роки.

В ряді польських енциклопедій XIX - XX ст. як перша згадка про Кременець подається 1064 рік. Тоді польський король Болеслав Сміливий, йдучи на Київ, нібито оволодів містом. Однак якихось переконливих доказів про такий факт нема, як і посилань на історичні джерела. У працях польських дослідників М. Балінського та Т. Ліпінського говориться про те, що немає жодних підстав чи якихось відомостей про заснування Кременецького замку в той період.

Процес становлення міста Кременця як у часовому, так і в просторовому вимірах мав багато етапів. Давньоруське місто мало передусім аграрний характер, це було у зв'язку із традиціями, які побутували на цій території споконвіків. Однак не менш важливою його ознакою в соціально-

економічному аспекті була наявність у ньому ремесел, торгівлі та ряду інших рис.

Писемні джерела переконливо свідчать, що Кременець у період свого найвищого розвитку за соціально-економічною, адміністративною, політичною, церковною і самоврядною ознаками дійсно відповідав міському статусу. Про його значимість говорить той факт, що він згадується в Руському літописі багато разів. Великі розміри і досить щільна забудова сприяли тому, що він став помітним центром Волині в XIII столітті.

Літописні згадки є першими згадками про місто. Однак археологічні розкопки, як у самому місті, так і в його околицях дозволяють відсунути дату закладання тут оселі і укріпленого «города» на значно раніший час. Звичайно, архітектурне обличчя давньоруського Кременця неможливо уявити у всіх деталях через брак історичних джерел.

Очевидно, однак, що, як і більшість літописних міст Русі, він складався з двох основних частин - укріпленого ядра у вигляді княжого дитинця та прилеглої посадської зони. Дитинець обіймав верхню територію теперішньої Замкової гори, тоді як посадська частина, напевне, була відносно невеликою і могла обіймати досить затиснуту ділянку землі на перешийку, можливо навіть у вигляді укріпленого пригородка з автономізованою фортифікаційною системою. Разом з тим не можна відкидати можливість того, що в силу топографічних особливостей місцевості певна частина посадської зони могла не мати безпосереднього зв'язку з дитинцем, розташовуючись значно нижче по рельєфу в межигір'ї, ближче до джерел води та комунікаційних шляхів.

Цілком імовірно, що перший християнський храм у Кременці був споруджений саме на обшарі дитинця і майже напевне був дерев'яним, оскільки версія про масштабне муроване будівництво в давньоруському Кременці не має під собою надійного доказового підґрунтя [4, 240-241] Подібне припущення дуже схоже на правду, хоча й не маємо літописних згадок про сам храм в „кременецькому граді”.

В більшості випадків замки споруджували на місцях городищ міст, які існували в попередні періоди. Об'єднання оборонних можливостей замку і міста в єдину систему давали змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилювати оборонну здатність кожного із них.

Початки історії Кременецького замку губляться у глибині віків і відносяться до періоду Давньої Русі-України. Замок знаходиться на Замкової горі, висота якої – над рівнем моря – 397 м, а відносна – тобто від підніжжя – 105 метрів гора, на якій розташовується найцікавіша старовинна архітектурна споруда є найулюбленішим місцем для відвідування туристів і гостей міста [1, 12].

Відомо, що за всю історію існування Кременця, через зруйнування в різні часи були побудовані кілька замків, кожен із яких існував в різний період. Так, в місті був споруджений перший замок із дерева й землі, який знаходився у власності руських князів (за іншими даними – його відносять навіть до раднішого часу – IX ст.). Потім існував кам'яний замок. Він побудований був в XI – XIII ст. із білого каменю.

Замок знаходився на краю гори мав в плані нерегулярну форму. В ньому нараховувалось три оборонні вежі. Надбрамна вежа представляла собою двохярусну побудову з арочним готичним проїздом. Вона була більше чим 10 м висотою, оборонні стіни закінчувалися зубчатим парапетом і мали вузькі бійниці. Товщина стін перевищувала 2 метри.

Замок був настільки добре укріплений і недоступний, що навіть вистояв перед військом угорського короля Андрія в 1226 р. Дитинець тоді займав крайню частину гори і мав в плані неправильну форму. Кам'яна стіна тягнулася прямою лінією від кромки до кромки гори повторюючи конфігурацію мису. Частина стіни була ймовірно обнесена частоколом.

Замком в той час володів тесть князя Данила Романовича Мстислав Удатний чи Удалий [5, 48]. Згодом замок, як і інші волинські фортеці Волині перейшов під протекцію брата Данила князя Василька [5, 40].

В другій половині XIII ст. місто, яке було одним із найсильніших фортифікацій Південно-Західної Волині стояло на шляху завойовницьких походів армій сусідніх держав і тому часто потерпало від їх нападів.

Від 1241 р., коли до Галицько-Волинського князівства дійшли монголо-татарські війська, міста набирають також функції укріплених пунктів проти ординців. Але, завдяки, героїчним зусиллям місцевих жителів Кременецькому замку вдалося тоді переможно дати відсіч і витримати на собі рушійні сили орди хана Батия в 1241 р. та хана Куремси в 1254 році, без особливих втрат і зруйнувань. До речі, після невдалої облоги військами Батия, Кременецький замок став першою фортецею (від часів Чингізхана), яку не змогли здобути татаро-монголи [5, 44]. Під 1259 р. літописець прямо вказує на таке призначення новозасновуваних укріплених поселень, зазначаючи, що Данило закладав нові "городи" "проти безбожних татар".

Перегортаючи Літопис руський, натрапляємо на лаконічні рядки невідомого нам автора-літописця про те, що далекого 1240 року, а це сталося взимку, бо Київ татаро-монголи захопили 6 грудня, в яких повідомляється, що величезна орда хана Батия ринула на захід, захоплюючи одну фортецю за іншою. Здобувши кілька укріплень на Волині, Батий зазнав невдачі під Даниловом та Кременцем. У літописі про це читаємо: «А коли побачив /хан Батий /, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов від них» [3, 398].

Річ у тім, що і Данилів, і Крем'янець, як найсильніші укріплення Південно-Західної Волині, стояли на шляху його завойовницьких походів далі на захід, зокрема до Володимира-Волинського та Галича [2, 23, 46].

Визначальним моментом у розвитку архітектури та будівництва другої половини XIII – першої половини XV ст. було притаманне середньовічній культурі домінування ансамблю, що знаходило свій вияв як у великих містобудівних програмах, так і в малих ансамблях окремих споруд чи комплексів споруд. Загалом, зазначений період в історії архітектури та будівництва на українських землях відомий, фактично, лише в окремих своїх

проявах, оскільки тогочасних автентичних пам'яток збереглося мало, а дотеперішні археологічні та історично-архітектурні дослідження перебудованих чи втрачених споруд не завжди дають достатньо вагомий матеріал для їхньої обґрунтованої історико-архітектурної реконструкції.

Розглядуваний період дуже скромно забезпечений писемними джерелами, за винятком самих початків, де ситуацію певною мірою виправляють літописні дані. Відомості до історії архітектури досить нерівномірно розподілені і в географічному плані – як і в усій культурі українських земель відповідного періоду, тут однозначно домінують західноукраїнські території.

З-перед кінця XIII ст. для більшості регіонів розвитку української мистецької традиції документальні свідчення практично повністю відсутні. Розвиток тогочасної архітектури, природно, пов'язаний насамперед з містами. Їхнє планування було вільним, визначалося передовсім особливостями рельєфу місцевості, що найкраще видно на прикладі Кременця.

Напади татаро-монголів на Кременеччину продовжувались і за наступників хана Батия. У згаданому Літописі руському під 1254 роком зафіксовано, що ординці під орудою Куремси пустошили край, однак під Кременцем зазнали невдачі.

Літописець пише: «А потім Куремса [хан татарський] прийшов до Кременця. Андрій же, [посадник крем'янецький], надвоє держався. То він запевняв: „Я королів есть”, а то [називав себе] татарським, бо мав він неправду в серці. [І] оддав бог його в руки їх [татар], і хоча він казав: „Батиева грамота в мене есть”, вони ж іще більше розлютилися на нього. І був він убитий, і серце вони його вирізали, але, не досягнувши нічого коло Крем'янця, вернулися у стани свої». Війна тривала цілу зиму 1254-1255 рр. [3, 413]

Через чотири роки об'єднані сили галицько-волинських князів вели боротьбу проти окаянного, як називає його літописець, Бурондая, табір якого

стояв у Шумську, за 40 км від Кременця. Брат Данила Галицького Василько та син Лев Данилович змушені були погодитися на важкі умови, запропоновані проклятим Бурондаєм.

У листопаді 1259 р. поїхав Василько із владикою назустріч Бурондаєві, узявши чимало дарів, горілки, до Шумська, щоб задобрити Бурондая. Під час переговорів останній вимагав знищити добре укріплені українські фортеці на Волині. Руські князі змушені були це зробити, щоб такою ціною якомсь уберегти незалежність рідної землі. Літописець занотував:

«І поїхав Василько-князь зі Львом і з Владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустріч його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і владикою перед нього з дарами, а вні великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: „Якщо ви есте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі. [І] Лев розкилав [городи] ... Василько ж, пославши [воїв], Кремянець розметав...» [3, 421]

Отже, за іронією долі перший Кременецький замок знищили війська волинського князя Василька Романовича в 1259 р. на прохання монгольського хана Бурондая. Очевидно сам процес знищення Кременецького замку не був символічним, а відбувся в присутності уповноважених Ордою осіб.

Зацікавлюють описи волинських замків того часу, які залишив нам папський посланець у Монголію Плано Карпіні у 1248-1249 рр. Він здійснював подорож через всю Європу, Україну, далі через азійські землі. Всі свої враження занотував у щоденнику. Насамперед цінні його записи про міста-замки, в т. ч. про Кременець [5, 43].

Напади татаро-монголів продовжувались і в наступні десятиліття. Так у листопаді 1287 р. татарський воєначальник нечестивий, як називає його літописець, Телебуга зібрав велику орду і знов пішов пустошити Волинську землю. Ось як згадується Кременець в их подіях «[Телебуга] ... і пішов він мимо Кремянця до Перемиля» [3, 435].

Перебравшись через Горинь, підійшов до Кременця. Але, отримавши добрі дари, не став пустошити міста, пішов до Перемишля та Володимира.

Пам'ятає Кременець і Замова гора величезні спустошення, вчинені татара-монголами на Кременеччині і в наступні десятиліття.

В кінці XIII ст. замок було відбудовано у кам'яних конструкціях. Дитинець займав крайню частину гори, що видавалася в сторону долини, і мав неправильну форму. З напільної сторони кам'яна стіна тягнулася прямою лінією від краю до краю гори, а в іншій частині повторювала конфігурацію мису. Залишок гори, вочевидь, був тоді обнесений частоколом [7, 58-59].

Отже, протягом XIII ст. Кременецький замок виконував роль одного із найважливіших оборонних пунктів Волині. Завдяки місцевим мешканцям та власникам замку місто Кременець довгий час було непереможним для татара-монгольських орд, і цим самим стримувало нападників від дальшого просування по Волині. Незважаючи на те, що кременецькі мури все ж таки були зруйновані в середині XIII ст. пізніше їх відновили і це є свідченням важливості міста Кременця на перетині торгових шляхів, і взагалі як одного із економічних і культурних центрів Русі того часу.

Джерела та література

1. Кременець. Туристичний путівник. – Тернопіль:” Збруч”, 2005. – 112с.
2. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984.
3. Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. З давньорус. Л. Є. Махновця; Відпов. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI. – 591 с.
4. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. -М: Госполитиздат, 1956.-477 с.
5. Чернихівський Г. І.Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець: Папірус, 1999, - 320с.+ 32 іл.
6. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzglajdem historycznym, geograficznym i statystycznym. - Warszawa: Naklad i druk St. Orgelbranda, 1845. - Т. 2, г. 2.
7. Ławecki W., Krzemieniec – perła kresów, „Mówią Wieki”, maj 2004.